

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה מח: כריעות בתפילה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה מח: כריעות בתפילה

*

רקע

סוגייתנו עוסקת בכריעות בתפילה, שהן אחד משמונת הדברים ש"צריך המתפלל להזהר בהן ולעשותן".

מקורות

- א. גמ' לד.-לד: "ת"ר אלו ברכות שאדם שוחה בהן... כי תניא ההיא בהודאה דברכת המזון"
- ב. גמ' יב.-יב: "ואמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב המתפלל כשהוא כורע... כחיויא"
- גמ' כח: "ואמר ר' תנחום אמר רבי יהושע בן לוי המתפלל צריך שיכרע... כמאן דכרע"
- יומא נג: "אמר רבי אלכסנדר אמר רבי יהושע בן לוי המתפלל צריך... בכריעה אחת"
- ג. תוס' לד. ד"ה מלמדין, יב: ד"ה כרע, לא. ד"ה ומוצאו
- רי"ף כד.-כד: "אלו ברכות שאדם שוחה בהן... עד דמטי שליח צבור לקדושה"
- תלמידי רבינו יונה ד"ה מלמדין, עד, הכורע, אלא
- ריטב"א ד"ה ואם בא לשחות, מלך כיון ששוחה
- ד. רמב"ם הל' תפילה פ"ה הל' י-יב
- ה. שבולי הלקט סי' יח, "ואחר תפלת לחש... ומי שמוסיף יהרא הוא"
- אבודרהם דיני שמונה עשרה ד"ה ואחר כך
- בית יוסף סי' קכג סע' ג ד"ה כתב עוד רבינו הגדול מהר"י, "ובשם רבינו האי... עכ"ל"
- ו. שו"ע סי' קיג סע' א-ח, ומשנה ברורה
- סי' קכג, ומשנה ברורה

ריטב"א ד"ה ואם בא לשחות, מלך כיון ששוחה

ואם בא לשחות בכל ברכה וברכה מלמדין אותו שלא ישחה. משום שהכנעת הדיוט במקום שאינה ראויה לו יהרא היא לו, שמחזיק עצמו באדם כשר.

מלך כיון ששוחה שוב אינו זוקף וכו'. איכא מאן דמפרש בהא, דלפי מעלת האדם ראוי לו להכניע עצמו יותר לפני בוראו. ויש מפרשים, שטעם מלך שהוא שוחה ואינו זוקף לפי שאמרו רבותינו ז"ל בראש השנה [ירושלמי פ"א ה"ג] מלך נדון בכל יום, וכיון שכן ראוי הוא לעמוד נכנע וכפוף. ומהאי טעמא נוהגין העם לשחות בכל הברכות דראש השנה מפני שהוא יום הדין לכל. ודין זה כיון דלא איתמר בגמרא דילן, מסתיין לשחות במלכיות זכרונות ושופרות דהם עיקר חיובא דיומא.

שבולי הלקט סי' יח, "ואחר תפלת לחש... יהרא הוא"

ואחר תפלת לחש פוסע לאחוריו ג' פסיעות ואומר יהיו לרצון אמרי פי. וצריך להתחיל שלש פסיעות מרגל שמאל לפי מה שמצינו בשוחר טוב במזמור ל"ה 'לדוד ריבה ה' את יריביו והולך ומונה כל אבריו של אדם היאך מקלסין ומודים ומהללין להקב"ה ומסיים: רגל ימין לחליצה, רגל שמאל קודם לשלש פסיעות, לכך נאמר כל עצמותי תאמרנה ה' וגו'. ואחר כך אומר עושה שלום

במרומו ומשתחוה ונותן שלום לשמאל תחילה שהוא ימינו של הקב"ה, ואחר כך נותן שלום לימין שלו. ומצאתי לגאונים ז"ל מאי זה טעם חוזרין לאחוריהן שלש פסיעות לאחר תפלה, מפני שכשאדם עומד בתפילה עומד במקום קדושה ושכינה למעלה מראשו של אדם שנאמר שויתי ה' לנגדי תמיד, ותוך ארבע אמות למקום עמידתו מקום קדושה הוא, ומנין, שכך אמרו חכמים אסור לאדם לישיב בארבע אמות של תפלה, וכיון שכן הוא כיון שנפטר אדם מתפלתו צריך לפסוע ג' פסיעות לאחוריו כדי שיצא ממקום קדושה ויעמוד במקום חול. וראיה לדבר שכיון שחוזרין שלש פסיעות לאחוריהן נותנין שלום זה לזה, כלומר עד עכשיו היינו במקום קדוש ויצאנו למקום חול. במסכת יומא פרק הוציאו לו: אמר ר' חייא בריה דרב הונא חזינא להו לאביי ורבא דפסיעי להו בכריעה אחת, פירש ר' ישעיה זצ"ל שלש פסיעות היו עושין בכריעה אחת, וכריעה היא פסיעה לאחור, כלומר כשיעור פסיעת כרעים. וגאון אחר זצ"ל נשאל אם יכול אדם להוסיף על שלש פסיעות אם לאו, והשיב למה הוצרך לכך כבר נתנו [חכמים] שיעור בשלש ואי אפשר להוסיף ומי שמוסיף יוהרא הוא.

אבודרהם דיני שמונה עשרה ד"ה ואחר כך

ואחר כך אומר עושה שלום במרומו [איוב כה, ב]. ועושה ג' פסיעות לאחוריו בכריעה אחת [יומא נג:]. כי בכל השלש פסיעות שכינה שורה, ונותן שלום לשמאלו תחלה כנגד ימינו של הקב"ה העומד לנגדו, שנאמר שויתי ה' לנגדי תמיד [תהלים טז, ח]. ובמקום שכלו ג' פסיעותיו צריך לעמוד ולא יחזור מיד למקומו, דגרסינן ביומא בפרק הוציאו לו את הכף [שם] משמיה דרב מרדכי אמרו כיון שפסע ג' פסיעות לאחוריו התם איבעי ליה למיקם, משל לתלמיד הנפטר מרבו אם חוזר מיד דומה לכלב ששב על קיאו, שסופו הוכיח על תחלתו שלא פסע לאחוריו כדי ליפטר מרבו כיון שחוזר עליו מיד. וכתב הרי"ף איבעי ליה למיקם התם עד דפתח שליח צבור, וכדפתח שליח צבור הדר לדוכתיה, ואיכא מאן דאמר עד דמטי שליח צבור לקדושה וכן נהגו. וכתב הראב"ד שכשהוא מתפלל יחידי ממתין כדי שיעור זה, ואסמכתא שלש פסיעות אלו מפסוק ורגליהם רגל ישרה [יחזקאל א, ז] - רגליהם שנים ורגל אחד הרי שלשה, ומה שאומר אחר כן וכף רגליהם ככף רגל עגל, שהם גם כן שלשה הם בחזרתו למקומו שיש לו לחזור בג' פסיעות כבתחלה. ויש יחידיים שנוהגין לומר אחר תפלתם קודם שיפסעו שלש פסיעות בקשה זו.

בית יוסף ס"י קכג סע' ג ד"ה כתב עוד רבינו הגדול מהר"י אבוהב ובשם רבינו האי מצאתי כתוב, שטעם שלש פסיעות משום דתפילות כנגד תמידין תקנום וכשכהן עולה למזבח עם איברי התמיד היה עולה דרך ימין ומקיף ויורד דרך שמאל ובין כבש למזבח היו שלשה רובדין של אבן ויורד בהם שלש פסיעות על עקב, ואנן עושים כמו שהם היו עושים עכ"ל.

הסבר הסוגיה

תנו רבנן: אלו ברכות שאדם שוחה בהן - באבות תחלה וסוף, בהודאה תחלה וסוף, ואם בא לשוח בסוף כל ברכה וברכה ובתחלת כל ברכה וברכה - מלמדין אותו שלא ישחה. [ברייתא לד.].

הברייא אומרת שבמהלך התפילה כורעים ארבע פעמים בלבד, בתחילתה של ברכת אבות ובסופה, ובתחילתה של ברכת הודאה ובסופה. הגמ' מוסיפה שדין זה אמור לגבי

הדיוט, אך לכהן גדול ולמלך דין שונה - כהן גדול כורע בתחילת כל ברכה ובסופה, ומלך כורע מתחילת התפילה ועד סופה.

בדברי הראשונים הובאו שני הסברים להקפדת הברייתא שהדיוט יכרע בארבעה מקומות אלו בלבד, ואם בא לשוח בסוף כל ברכה ובתחילת כל ברכה, מלמדים אותו שלא ישחה:

א. תוס' [ד"ה מלמדין] מבארים שחכמים אסרו לכרוע במקומות נוספים כדי שלא תיעקר תקנת חכמים.

ב. תלמידי רבינו יונה [כד. ד"ה מלמדין] מביאים הסבר נוסף: "משום דמיחזי כיוהרא שמחזיק עצמו כאדם כשר יותר משאר הצבור". הריטב"א [ד"ה ואם בא] מחדד הסבר זה, בהסבירו שהכריעות מבטאות את הכנעת המתפלל, והכנעת יתר פסולה, מפני שיש בה יוהרא¹. הריטב"א מיישם את הסברו גם לגבי דיניהם של כהן גדול ושל מלך, "דלפי מעלת האדם ראוי לו להכניע עצמו יותר לפני בוראו", ככל שאדם חשוב יותר כך הוא חייב להכניע עצמו יותר, ולכן כהן גדול כורע יותר מהדיוט, ומלך כורע יותר מכהן גדול. הריטב"א מביא הסבר נוסף לכך שמלך כורע ואינו זוקף, מפני שמלך נידון בכל יום, ולכן ראוי לו לעמוד נכנע וכפוף.

בין שני הסברים אלו יש שלוש נפקותות: א. כריעה באמצע ברכה - הברייתא אומרת שמלמדים אדם שלא יכרע בתחילת כל ברכה ובסופה, ואינה מפרשת את דינו של הכורע באמצע הברכה. לשיטת התוס', שהוספה על הכריעות עוקרת תקנת חכמים, האיסור הוא רק בתחילת הברכה ובסופה שבהן תיקנו חכמים את הכריעות [וכך מבואר בתוס' לא. ד"ה ומוצאו]. לשיטת הריטב"א שהוספה על הכריעות מהווה הכנעת יתר, נראה שאין חילוק בין תחילת הברכה וסופה לבין אמצעיתה². ב. כריעה בתפילה ל"מודים דרבנן" - לשיטת התוס' שאסור לכרוע מפני שעוקר תקנת חכמים, נראה לאסור לכרוע אף ל"מודים דרבנן" [כך מפורש בתוס' כא: ד"ה עד], לשיטת הריטב"א שחכמים אסרו הכנעת יתר, כריעה זו אינה הכנעת יתר, ונראה להתירה. ג. כריעה בתפילת הימים הנוראים - לשיטת התוס' שאסור להוסיף על הכריעות כדי שלא לעקור תקנת חכמים, אין חילוק בין תפילת הימים הנוראים לשאר התפילות, שהרי חכמים לא תיקנו כריעות נוספות בימים אלו, ולכן מותר לכרוע באמצע הברכות ואסור לכרוע בתחילתן ובסופן. לשיטת הריטב"א שחכמים אסרו הכנעת יתר, הימים הנוראים הם ימי דין המיועדים להכנעה רבה, ולכן מותר לכרוע בהם יותר מהרגיל [דין זה מפורש בריטב"א ד"ה מלך כיון ששוחה], ואף מפורש בדבריו שנהגו לכרוע, אך כיון שדין זה אינו מוזכר בגמ' אלא מנהג בעלמא, מספיק לכרוע במלכויות, זכרונות ושופרות].

¹ גם תוס' מפרשים שאסור לכרוע במקומות נוספים מפני שחיישינן ליוהרא, אך בדבריהם לא מפורש שהיוהרא היא בהכנעת יתר ויכול להיות שהיוהרא היא בהוספה על תקנת חכמים.

² תוס' [יב: ד"ה כרע, לד. ד"ה ומוצאו] מוכיחים שאין איסור לכרוע באמצע ברכה, מלשון הברייתא וממנהגו של רבי עקיבא [לד.]. שהיה מרבה בכריעות והשתחויות. הרא"ש [ס"ג] סובר שאין ראייה מרבי עקיבא מפני שהוא כרע בתחנונים שאחר התפילה. הרמב"ם השמיט את דברי הברייתא, שמלמדים אותו שלא לכרוע, ורואי שלדעתו אין חילוק בין תחילת הברכה וסופה לבין אמצעיתה.

הגמ' במסכת יומא [נג:]: מוסיפה כריעה חמישית בסוף התפילה. הברייתא אומרת שהמתפלל פוסע שלוש פסיעות לאחוריו, נותן שלום לימין ואחר כך לשמאל. הגמ' אומרת שאביי ורבא לא נהגו כברייתא, שפוסע ואחר כך כורע, אלא הם כרעו בסוף התפילה, פסעו שלוש פסיעות לאחוריהם בכריעה, ואחר כך נתנו שלום לימין ולשמאל (כלומר לשמאל האדם ואחר כך לימין).

הרמב"ם [פ"ה ה"י] כולל כריעה זו יחד עם שאר הכריעות שבתפילה, וכותב בפירושו [ה"ב] שכל דיני כריעות נוהגים בה. הטור מפריד בין ארבע הכריעות שבתפילה המובאות בסימן קיג, לבין הכריעה החמישית המובאת בסימן קכג, ואינו מציין שדיני הכריעות שנאמרו לגבי ארבע הכריעות שבתפילה נוהגות גם בכריעה החמישית.

נראה להסביר, שהרמב"ם והטור נחלקו בהבנת הכריעה שהוסיפו אביי ורבא. בברייתא לא מוזכר המושג "כריעה" אלא רק "נתינת שלום", ומשמע שאין חיוב כריעה אלא רק חיוב "ליטול רשות להיפטר" [ע"פ רש"י ד"ה ואם לא עשה כן]. הטור סובר שאביי ורבא לא הוסיפו הוספה מהותית על הברייתא, אלא רק הוסיפו שצריך להקדים נתינת שלום לפני הפסיעות לאחר. לעומת זאת לדעת הרמב"ם, אביי ורבא חידשו שבנוסף לנתינת שלום יש גם חיוב לכרוע, ולכריעה זו יש את כל דיני הכריעות שבתפילה.

ניתן להבין, שלשיטת הרמב"ם, אביי ורבא הוסיפו כריעה בסוף התפילה כדי שנפתח את התפילה ונסיימה בכריעה. חכמים סברו שלא ראוי להתפלל את כל התפילה בכריעה, אך כיוון שכריעה מבטאת הכנעה, והכנעה ראוייה לכל התפילה, תיקנו חכמים לפתוח את התפילה ולסיימה בכריעה, וכך אנו מתפללים בתוך מסגרת של כריעה והכנעה.

על פי הסבר זה ניתן לנסות להבין מדוע חכמים תיקנו לכרוע דווקא בברכות אלו. חכמים תיקנו לכרוע בברכת אבות - שהיא הברכה הראשונה של התפילה, ובברכת הודאה - שהיא הברכה החותמת את התפילה, שהרי ברכת "שים שלום" היא ברכת פרידה³, והסיום המהותי של התפילה הוא בברכת הודאה⁴.

הגמ' במסכת יומא [נג:]: אומרת שהמתפלל פוסע שלוש פסיעות לאחוריו. הראשונים מביאים שלושה טעמים לפסיעות אלו:

שבולי הלקט [סי' יח] מבאר שבתפילה אדם עומד במקום קדוש, ולכן צריך לפסוע לאחוריו כדי שיצא למקום חול. הבית יוסף [סי' קכג סע' ג ד"ה כתב עוד] מבאר בשם רבינו האי

³ אנו תמיד מסיימים תפילותינו ב"שלום". תפילת שמונה עשרה מסתיימת בברכת "שים שלום", התחנונים שאחר התפילה מסתיימים ב"עושה שלום במרומיו", קדיש שלם החותם תפילה בציבור מסתיים ב"עושה שלום במרומיו", וכשנהגו להוסיף אחר התפילה "עלינו", שיר של יום ופטום הקטורת, תיקנו אמירת "קדיש יתום" כדי לחתום בשלום. אף בברכת המזון נהגו ברוב תפוצות ישראל לחתום ב"ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום".

⁴ על פי הסבר זה ניתן להבין גם את שיטת רבי אליעזר שאומרים הברכה בהודאה. לדעתו אין להבדלה ברכה מתאימה בתפילה, ולכן אומרים אותה בברכה הודאה החותמת את התפילה. דין דומה מצאנו גם בברכת המזון, שמזכירים את המועד בברכת "בונה ירושלים" מפני שהיא הברכה האחרונה של ברכת המזון. הראשונים [תלמידי רבינו יונה כג: ד"ה רבי, וראשונים נוספים] אינם מסבירים כך, אלא מפרשים שלדעתו יש הודאה בהבדלה, "מפני שמורה לשם שזיכה אותו להכיר ולהבדיל בין קודש לחול" [לשון תלמידי רבינו יונה שם ד"ה רבי].

שבין המזבח לכבש יש שלושה רובדים של אבן, שהכהנים ירדו בהם שלוש פסיעות על עקב, ואנו עושים כמותם. אבודרהם [דיני שמונה עשרה ד"ה אחר כך] מבאר שעל המלאכים נאמר "ורגליהם רגל ישרה" - הרי כאן שלוש "רגליים", ונאמר "וכף רגליהם ככף רגל עגל", הרי כאן עוד שלוש, ולכן אנו פוסעים שלוש פסיעות לאחור, ואחר כך שלוש פסיעות נוספות בחזרה למקום.

טעמים אלו מבטאים את מעמד המתפלל בתפילתו. המתפלל זוכה להיכנס להיכלו של מלך ולעמוד לפניו, המתפלל דומה לכהנים בעבודתם, והמתפלל דומה למלאכים האומרים שירה לפני חי העולמים.

הבית יוסף [סי' קנ"ט סע' ה ד"ה כתב] מדייק מלשון הרמב"ם [פ"ט הל' ג, ה], שאחר חזרת הש"ץ אין פוסעים שלוש פסיעות לאחור. תרומת הדשן [סי' יג] סובר שחזרת הש"ץ חייבת בפסיעות לאחור, אך יוצאים ידי חובה בשלוש פסיעות שפוסעים לאחור הקדיש. הבית יוסף מדייק מדברי האבודרהם [דיני שמונה עשרה ד"ה כתב הרב] שהוא חולק על תרומת הדשן ולדעתו אין בחזרת הש"ץ חיוב לפסוע שלוש פסיעות לאחור. היחיד חייב לפסוע לאחוריו כעבד הנפטר מרבו, אך הציבור אינו נפטר ממלכו.

בנוסף לחמש כריעות אלו יש גם כריעה ששית, כריעה ל"מודים דרבנן". כריעה זו עולה מהגמ' [כ"א]: האומרת שאסור ליחיד להתחיל להתפלל אלא אם יגמור תפילתו לפני ששליח ציבור מגיע ל"מודים", ומסבירים הראשונים [רש"י ד"ה רב הונא סבר, תוס' ד"ה עד, ועוד] שחייבים לכרוע ב"מודים", ואם אינו כורע נראה ככופר במי שהציבור משתחוים לו. כריעה זו מפורשת בירושלמי [פ"א ה"ה].

מהרמב"ם משמע שיש הבדל מהותי בין כריעה זו לשאר הכריעות. הרמב"ם [פ"ט ה"ד] פוסק: "וכשיגיע שליח ציבור למודים וכורע, כל העם שוחין מעט ולא ישחו יותר מדאי". הרמב"ם מחלק בין שליח ציבור ש"כורע" לבין הציבור ש"שוחה" ואסור להם לשחות יותר מדי. כריעתו של שליח ציבור היא אחת מחמש הכריעות שתיקנו חכמים, אך ליחיד ששומע את חזרת הש"ץ לא תיקנו חכמים לכרוע אלא רק לשחות כדי שלא ייראה ככופר במי שהציבור מתפללים אליו, ולכן אסור לקהל לשחות יותר מדי כדי שלא להוסיף על הכריעות שתיקנו חכמים⁵.

סיכום

חכמים תיקנו לכרוע ארבע כריעות בתפילה: בתחילתה של ברכת אבות ובסופה, ובתחילתה של ברכת הודאה ובסופה. בגמ' לא מוזכר שהכריעות מעכבות את התפילה, ולכן הרמב"ם מונה אותן בין שמונת הדברים ש"צריך המתפלל להזהר בהן ולעשותן, ואם היה

⁵ מקור דברי הרמב"ם בירושלמי [פ"א ה"ה]. התוס' [יב: ד"ה כרע] חולקים על הרמב"ם ומפרשים שדברי הירושלמי מתייחסים לכל הכריעות ולא לשחייה ב"מודים דרבנן" בלבד. גם הטור [סי' קנ"ז] חולק על הרמב"ם, ועין בבית יוסף [שם סע' א ד"ה כתב הרמב"ם] דיון ארוך בביאור שיטת הרמב"ם.

דחוק או נאנס או שעבר ולא עשה אותן אין מעכבין". מאבוי ורבא למדנו שיש לכרוע כריעה חמישית בסוף התפילה, כדי שהתפילה תהיה בתוך מסגרת של כריעה והכנעה. בברייתא מפורש שאין להוסיף כריעות נוספות על הכריעות שתיקנו חכמים. לדעת התוס' אסור להוסיף כריעות מפני שעוקר תקנת חכמים, ולדעת הריטב"א אסור להוסיף כריעות מפני שאסור לאדם להפגין הכנעה יתרה מההכנעה שתיקנו חכמים. לדעת הריטב"א האיסור להוסיף כריעות הוא גם באמצע הברכות, ולדעת התוס' האיסור הוא רק בתחילת הברכות ובסיומן.

הגמ' מפרטת את מקום הכריעה המדויק [יב:], את צורת הכריעה [כח:], ואת צורת הזקיפה [יב:].

הלכה

השו"ע [סי' קיג סע' א] פוסק שכורעים בתחילת ברכת אבות ובסיומה, וכן בתחילת ברכת הודאה וסיומה, ומוסיף שאסור לכרוע בתחילת שאר הברכות ובסיומן, אך מותר לכרוע באמצע הברכה. עוד פוסק השולחן ערוך [סע' ד-ה] שצריך לכופף ראשו וגבו עד שיתפקקו כל החוליות שבשדרה, ואסור לכרוע עד כדי שיהיה פיו כנגד חגור של מכנסים. זקן וחולה שקשה להם לכרוע, יכולים להסתפק בהרכנת הראש.

השו"ע [סי' קכג סע' א, ג] פוסק שפוסע שלוש פסיעות בסוף התפילה, ועוקר תחילה את רגל שמאל. שיעור הפסיעות הוא לכל הפחות כדי שיתן גודל בצד עקב. כמו כן אסור לחזור למקומו לפני שמגיע שליח ציבור לקדושה או לפחות מתחיל חזרת הש"ץ [סע' ב].

המגן אברהם [סק"ו] פוסק שלפי טעמיהם של שבולי הלקט ושל רב האי גאון, אין חיוב לחזור למקומו, אך לפי טעמו של אבודרהם, שצריך שש פסיעות, יש חיוב לחזור למקומו. הוא מוסיף שלכן מקפידים שלא יעבור אדם לפניו כדי שלא יפסיק באמצע שש הפסיעות. המשנה ברורה [סק"ח] מדגיש שאין למהר לחזור למקומו כדי שלא יפסיקוהו באמצע פסיעותיו, מפני שחזרה מיידית למקומו אסורה מעיקר הדין.